

Ольга Циганок

ОСОБЛИВОСТІ ТА ШЛЯХИ РЕЦЕПЦІЇ ЛЕОНІНСЬКИХ ВІРШІВ-ЕПІТАФІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИКАХ ТА РИТОРИКАХ XVII - XVIII ст.

У статті розглядається рецепція епітафій - леонінських віршів в українських барокових трактатах словесності. Встановлюються можливі шляхи рецепції: західноєвропейські поетики та риторики, антології, інколи хронологічно більш ранні українські трактати, перебування українських учених у Римі тощо. Середньовічні тексти – одне із джерел давньої української епітафії.

Ключові слова: поетики, леонінський вірш, середні віки, епітафії, похоронна поезія.

Аналіз анонімних епітафій, на котрі натрапляємо в давніх українських трактатах словесності як на взірці жанру, показує, що частина їх має середньовічне походження. Серед них виділяються тексти, писані у формі “*carmen leoninum*” [леонінського вірша] – гекзаметром чи пентаметром, у яких останнє слово в рядку римується із словом перед цезурою або зі словом, близьким до середини рядка. Вони отримали свою назву від латиномовного поета Леона. Митрофан Довгалевський у поетиці “Сад поетичний” ототожнює леонінський вірш з римованим: “Римований, або леонінський, вірш – це такий, у середині та в кінці якого вживаються подібні [щодо звучання] слова” [1, 262]. Сучасна дослідниця О.П.Ткаченко говорить про леонінські та римовані вірші як про два різновиди курйозної української поезії доби бароко, а саме граматичних віршів [4].

У поетиці Митрофана Довгалевського цитується епітафія рибалці (“*Item Piscatori*”) [11, 91 (зв.); 1, 234]. У близькій формі (різночитання: 1 “*quoniam punc*” [тому що тепер]) ця епітафія зустрічається у трактаті “*Ars nova argutiarum*” німецького єзуїта Якоба Масена (1606 – 1681) [7, 169]. Як вказують дослідники, існує багато варіантів цієї епітафії. Один із них зустрічається на сторінках старого рукопису „Чистилища” – другої частини „Божественної Комедії” Данте. Обігрується подібність між “*gaudent angeli*” [радіють ангели] та “*gaudent anguillae*” [радіють вугри]. Вважають, що пародія, де вводиться “*presbyter Andreas*” [пресвітер Андрій] – це жарт над теологом і церковним діячем VI ст. єпископом Андрієм з Цезареї – „ловцем людей”. У XIII ст. написана, ймовірно, епітафія, папі Мартину IV:

Gaudent anguillae quod mortuus hic jacet ille
Qui quasi morte reas excoriebat eas [15, 159].
[Дуже радіють вугри, що вже мертвий і тут спочиває
Той, хто з них шкіру здирав мовби на смерть наставляв].

Багато варіацій має також епітафія Фоссі, яка цитується у восьми українських поетиках та у одній риторичі [5, 45 - 46]. Це пародія на відому епітафію англійському пресвітеру VIII ст. Беді: “*Haec sunt in fossa Bede venerabilis ossa*” [У цій ось фосі Беди шановного кості] [18, 25]. Відома також пародія IX ст.: “*Haec sunt in fossa Arnulfi praesulis ossa*” [У цій ось фосі Арнульфа єпископа кості] [9, 164]. Епітафія саме Фоссі зустрічається у західноєвропейських трактатах з поетики і риторики [5, 46], а також у антології епітафій Лаббе [20, 404]. Складається враження, що популярний у середньовіччі текст зазнав переробки “на користь поета Фосси” не на українських

© Циганок Ольга Михайлівна – кандидат філологічних наук, перекладач з латинської, польської та німецької мов (м.Київ).

землях і прийшов у давні українські поетики і риторики із західноєвропейських джерел.

Ймовірно, в середні віки написана епітафія Дюрану:

Nic jacet durus Durandus, sub marmore duro,
Aut sit salvandus, aut sit damnandus, nec scio, neque ego curo.
[Тут опочив твердий Дюран під плитою твердою,
Чи йому спасіння, чи то покарання, не знаю і про це не дбаю].

Цей текст наводить у своєму трактаті „De arte poetica” (1705) Феофан Прокопович: „Sunt etiam aliquot ridicula... Epitaphium Durandi celebri Scotistarum scriptoris” [Бувають також жартівливі... Епітафія славному шотландському письменнику Дюрану] [3, 331]. Очевидно, услід за Прокоповичем до цієї епітафії звернувся Лаврентій Горка у своїй поетиці 1707 р.: „Item Durando celebri Scotistarum doctori” [Також Дюрану, славному шотландському вчителеві теології] [12, 176]. Це жартівлива епіграма XIV ст., яку пропонували помістити на могилі Дюрана із Сен-Пусена – французького теолога-схоласта, вчителя, домініканця, філософа [14, 81]. Вона була поширена на землях Речі Посполитої принаймні у XVII ст., адже один із її варіантів зустрічається у антології Трембецького (Т.1, N. 132; різниця: 1 “sub saxo duro” [під каменем кріпким]; 4 “An sit salvandus, nescio nec ego curo” [Чи спасіння йому, я не знаю і я не дбаю]) [21, 47]. Привертає увагу комбінована форма цієї епітафії: перший рядок – гекзаметр із класичним для початку епітафії формулюванням: “Nic jacet” [Тут спочиває], другий рядок – леонінський вірш. Переклад не відображає повною мірою мовного багатства першотвору: асиміляції, повтору та порівняння “durus Durandus sub marmore duro” (у латинській формі прізвища Дюрана той самий початок, що й у прикметнику «твердий», який повторюється двічі). У західноєвропейських джерелах фіксується ще один варіант, де перший рядок має вигляд “Nic est Durandus positus sub marmore duro...” [Тут Дюрана поклали під плитою твердою], а другий рядок такий самий, як в антології Трембецького [21, 121].

Феофан Прокопович наводить у своїй поетиці писану леонінським віршем епітафію “Quisquis ad altare...” [Хто у храм молитись...] як “антивзірець”: “Cum animi gratia, tum ad notandam anterioris saeculi ruditatem, nec non etiam ad perfectiorem, doctrinae epitaphicae intelligentiam, quae non minus sectando virtutes, quam etiam vitia evitando solet crescere, advertite hic aliquot epitaphia, magnorum alias virorum inepte scripta, quae Romae licuit annotare...Aliud in basilica Lateranensi cujusdam episcopi” [Як для вітхи, так і для того, щоб відзначити невігластво минулого століття, а також для кращого розуміння, як складати епітафії (а ці навички покращуються не тільки шляхом наслідування кращих рис, а й уникання вад), зверни тут увагу на декілька недоладно написаних епітафій, зрештою, великим мужам. Ці епітафії можна бачити в Римі... Інша в Латеранській базиліці якомусь єпископу] [3, 332]. Цю епітафію зустрічаємо також у антології епітафій Лаббе (“Lib.V. Leonina et rhytmica” [Кн. V. Леонінські та римовані]. “XIX. Gerardi Blanci Card. Sabiensis. Romae in Ecclesia S. Ioannis Luter.” [Герарда Бланка Сабінського Кардинала у Римі в Церкві Св. Іоанна Лютер.] [20,162]. Прокопович наводить три рядки, в антології Лаббе додаються четвертий і п'ятий. Вказується, що щодо авторства цієї епітафії існують різні думки, однак не викликає сумніву її середньовічне походження. Критику Феофана Прокоповича спричинило, очевидно, нагромадження в тексті багатоскладових слів (“sacrificare” [приносити жертву], “adorare” [молитися], “memorare” [пом'янути], Parmensis [Пармський], Sabinensis [Сабінський]) та однотипних закінчень (4 форми на –are) [3, 332].

Іншу епітафію зі своєю поетики – “Siste gradum clama, qui perlegis hoc epigramma...” [Хто епіграми читач, крок притиш і заплач...] – Феофан Прокопович оцінив дуже високо: “Sed omnium praestantissimum hoc in aede sancti Laurentii extra romoerium cujusdam cardinalis Guillelmi” [Однак найкраща з усіх епітафій – у храмі

святого Лаврентія за померієм якомусь кардиналу Гвілельму (Вільяму)] [3, 332]. Перші два рядки – французька середньовічна епітафія французькому теологу XIII ст. Гвілельму (Вільяму?) [10, 117]. Кінець не ідентифікований – можливо, пізнішого італійського походження – кардинал Гвілельм жив також у XV ст. Цей 13-рядковий леонінський вірш зустрічається також у антології Лаббе (XXII. 3 fuit unus [був єдиний]; 12 nati Domini [сина Господнього] [20, 163]. Можливо, високу оцінку Прокоповича ця епітафія отримала завдяки віртуозній техніці версифікації. Ця епітафія має дві системи рим і умовно ділиться на дві приблизно рівні частини. У першій половині (7 леонінських віршів) римуються середина і кінець одного рядка (clama – epigramma, plora – hora, fumus – unus, veridicus – amicus, catholicus – pudicus, cygno – Inno-, illius – alius). У другій половині (6 віршів) римуються кінцівки сусідніх гекзаметрів (pharisaeat – beat, iste – Christe, regentis – ducentis). У Феофана Прокоповича натрапляємо не лише на епітафії, писані леонінським віршем: він подає як взірці леонінські вірші з «Салернської школи» кордовських лікарів, а також з Овідія (Героїди, Лист Герміони до Ореста, 29), з Вергілія (Енеїда, книга XII, вірш 373) і відзначає, що такі вірші були модними в середньовіччі [3].

Ряд епітафій, про час створення яких нічого не відомо, можна віднести до середньовічних за їх формальними ознаками. Це стосується популярної епітафії учителів “Nis jacet magister noster” [Вчитель в цій лежить могилі...], яку переклав Віталій Маслюк [1, 234]. Її зустрічаємо у восьми українських трактатах, куди вона потрапила, очевидно, із західноєвропейської риторики “Orator extemporeanus” (1664) [5, 52 – 53]. Ще одна леонінська жартівлива епітафія вперше зустрічається у поезиці “Luca” (1709) з приміткою: “Item de Jodoco Romano” [Також про римлянина Йодока]:

Nis jacet Jodocus, qui fuit Romae jocus,
 Doctus in partibus, magister in artibus,
 Ex gratia speciali mortuus in hospitali [13, 246 (зв.) – 247].
 [Ось тут лежить Йодок, він був от у Римі лох.
 Вчений у всіх штуках, і магістр у науках,
 По милості спеціальній помер він у лікарні].

У поезиці “Parnassus” (1720) вказується шлях рецепції цієї епітафії: “Item tale est Romae in publica hospitali domo illud epitaphium juris consulti et atrium doctoris” [Також у Римі в приміщенні публічної лікарні є така епітафія юристові та викладачеві вільних мистецтв][17,45]. Текст подається у формі триметра, однак пусті місця посередині показують, що частини гекзаметра до і після цезури сприймалися як окремі рядки, і у формі тривірша текст записано лише задля економії місця (паперу). Практика економії - “ущільнення запису” була поширеною в українських поетиках та риториках [5, 53 - 54]. У поезиці “Regia” (1740) додається четвертий рядок: “Precibus rituum requiescat in saecula saeculorum” [Хай молитвами святих – безгрішних спочива на віки вічні] [19, 34]. Антологія Лаббе називає автором цієї епітафії якогось Ксенодохія (“Pars IX Jocosae Aenigmatica... CXXXV. Jodoci Germani I.C. Roma in Xenodochio” [Частина IX. Жартівливі. У формі загадки... Німцєві Йодоку. Рим у Ксенодохія]. Різничитання: 2 “Coquus” [Кок]: 3 “Doctor” [Учитель теології]; 5 “De gratia” [Із милості] [20, 406]. Епітафію Йодоку у формі, як у поезиці «Парнас», зустрічаємо також у трактаті Масена у § 4. “Jocosae et nugatoriae inscriptiones” [Жартівливі та нісенітні написи – епітафії] з приміткою: “Aliud. Coquo Romano inscriptum adde: barbaro quidem, sed rhythmico versu, ad leporem deposito” [Інша. Додай написану римському коку: складену, правда, варварським, але римованим віршем для дотепу] [7, 169].

Епітафія онукові з єзуїтської поезики “Leo Roxolanus” (1693) також має усі зазначені вище особливості середньовічного тексту: леонінський вірш, запис у формі двох або чотирьох рядків, фіксується у західноєвропейських літературних джерелах [5, 53 - 54]. Очевидно, у середньовіччі виникла також жартівлива епітафія Смоліку, на яку натрапляємо в українських поетиках “Cedrus Apollinis” (1702) [8, 148 (зв.)] та “Parnassus” (1720) [17, 45]:

Nic jacet Smolicus Regius aulicus,
Qui placuit multis, quid amplius vultis.
[Смолік ось тут лежить, королю він служив,
Милий тим та іншим, чого ж іще більше].

У поезиці “Parnassus” (1720) цю епітафію супроводжує коментар: “Item illud cuidam aulico” [Також ця якомусь придворному]. Подається у формі двовірша, однак знову ж таки великі пропуски між частинами віршів показують, що текст, очевидно, сприймався як чотиривірш [17, 45].

Як зазначає Віталій Маслюк, уже автор київського курсу «Rosa inter spinas» (1696–1697) вказує на співзвучність закінчень середнього й останнього слова у вірші як на ваду [2, 52]. Така ж думка Феофана Прокоповича [3, 279], Митрофана Довгалевського [1, 122] та деяких інших авторів українських поетик. В античній поезії леонінські вірші дійсно були, можна сказати, відхиленням від норми, однак їх не можна вважати лише спадщиною середньовіччя. В антології Лаббе, у якій представлено різні типи барокових епітафій, таким текстам присвячено окремий розділ (Кн. 5) [20, 162]. Питання функціонування леонінських віршів в українській бароковій літературі, зокрема в українських поетиках, потребує додаткових досліджень. Сучасна дослідниця Олена Ткаченко при аналізі леонінського вірша спростовує гіпотезу Миколи Петрова про вплив цього жанру на виникнення силабо-тонічної системи віршування у вітчизняній поезії: “Леонінський вірш мав певні ознаки тональності, але вплинути на всю поезію бароко не міг, оскільки розповсюдженням і обсягом значно поступався іншим поетичним жанрам” [4]. Варто зазначити, що значне поширення леонінських віршів в бароковій поезії латинською та національними мовами аж до кінця XVIII ст. не викликає сумніву, вони все-таки були одним із факторів, який вплинув на силабичну систему давньоукраїнського віршування. Як вказує Ніна Чамата, дослідники давніх українських поетик послідовно звертали увагу на ту міцну позицію, яку в цих поетиках посів серед українських текстів леонінський вірш як один із видів українського літературного вірша, пов’язуючи його з розвитком силабо-тоніки в Україні [6, 16].

Складається враження, що автори українських поетик до леонінських віршів ставилися по-різному, в залежності від літературного смаку, особистих уподобань. Зокрема, їх охоче цитує, окрім Феофана Прокоповича, автор київської поезики 1720 р. Леонінські вірші не належали до «високої літератури». Очевидно, не випадково з 12 писаних леонінським віршем епітафій, на які натрапляємо в українських поетиках та риториках, 11 – жартівливого характеру і розпочинаються словами «Nec jacet» [Тут лежить].

Коментарі теоретиків літератури, особливо Прокоповича і Масена, з приводу писаних леонінським віршем епітафій, наявність таких текстів у антологіях Трембецького і Лаббе, велика кількість цього роду віршів в українських поетиках та риториках підтверджують особливий “статус” середньовічних епітафій у шкалі літературних цінностей західноєвропейських і українських барокових книжників: риму, співзвучність закінчень “теоретично” не сприймали, а “на практиці” самі тексти охоче цитують. Кращі, за оцінкою тогочасних теоретиків літератури, епітафій, писані леонінським віршем (насамперед – жартівливі, із концептом, з цікавими формальними рішеннями) та їх варіації не менш, а то й більш популярні в українських барокових трактатах словесності, як їх античні “попередники”. Вони демонструють високу версифікаційну майстерність кращих зразків середньовічного віршування, безперервність літературної традиції. Особливістю рецепції леонінських епітафій в українських поетиках вважаємо різноманітність форм фіксацій та значну кількість варіацій тексту. Причину виникнення різноманітних літературних пародій вбачаємо в анонімному характері писаних леонінським віршем епітафій, те, що їх коріння губиться у глибині віків. Вони прийшли в українські барокові поетика та риторика, ймовірно, різними шляхами: через західноєвропейські трактати та антології, українські книжники бачили їх під час перебування у Римі тощо, і стали біля витоків давньої української поезії.

1. Довгалевський М. Поетика («Сад поетичний») / Митрофан Довгалевський / Пер. і прим. В. П. Маслюка. – К. : Мистецтво, 1973. – 436 с.
2. Маслюк В. П. Лагиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. і їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / Віталій Маслюк. – К. : Наукова думка, 1983. – 234 с.
3. Прокопович Ф. Сочинения / Феофан Прокопович / Под ред. И. П. Еремина. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 512 с.
4. [Електронний ресурс] Ткаченко О.П. Курйозна поезія в українській бароковій літературі / Олена Ткаченко. - Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. - К., 1999. – 20 с. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/4171.html> – Назва з екрана.
5. Циганок О. Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень / Ольга Циганок – К. : Університет „Україна”, 2011. – 176 с. – (Студії з україністики ; випуск X).
6. Чамата Ніна. Український віршовзнавчий дискурс від перших граматик і поетик включно з добою романтизму // На стику культур: польський та український вірш. – К., 2007. – С. 9–22.
7. *Ars nova argutiarum ... auctore R. P. Jacobo Masenio e Societate Jesu.* – Coloniae Agrippinae, 1711. – 270 p.
8. *Cedrus Apollinis ... 1702.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / П 241. – 209 арк.
9. *Enciclopedia metodica critico-ragionata delle belle arti dell'abate D.Pietro Zani fidentino. Parte II. Vol. I.* – Parma, 1817. – 355 p.
10. Favreau Robert. *Etudes d'epigraphie medievale.* – Pulim, 1995.
11. *Hortus poëticus ... 1736 anno.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / 261. – 209 арк.
12. *Idea artis poeseos ... 1707 ...* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 505 П / 1721, арк. 175 – 415.
13. *Lyra Heliconis ... 1709.* – Рукопис зберігається в в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 674 /463 С. – 183 арк.
14. Lowe Elizabeth. *The Contested Theological Authority of Thomas Aquinas: The Controversies between Hervaeus Natalis and Durandus of St. Pour ain. (Studies in Medieval History and Culture, 17.)* New York and London: Routledge, 2003. – 259 p.
15. *Nahuatl Theater: Spanish Golden Age Drama in Mexican Translation / Ed. by Barry D.Sell etc.* – Norman, 2008.
16. *Officina praestantissimae artis poëticae ... 1726 – 1727.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 686 /482 С. – 388 арк.
17. *Parnassus ... 1720.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського, Інститут рукопису, шифри ДС / П 252. – 254 арк.
18. Pettigrew Thomas Joseph. *Chronicles of the tombs. A select collection of epitaphs, preceded by an essay on epitaphs and other monumental inscriptions, with incidental observations on sepulchral antiquities.* Londen: G.Bell, 1888. – 529 p.
19. *Regia regis animorum Apollinis ... 1740 ...* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського, Інститут рукопису, шифр 326 П/103. – Арк. 3 – 47.
20. *Thesaurus epitaphiorum veterum ac recentium selectorum ... Opera ac studio Philippi Labbé.* – Parisiis, 1686. – 626 p.
21. Trembecki Jakub Teodor. *Wirydarz poetycki / Wydał Alexander Brückner.* T. 1–2. – Lwów, 1910. – 512 s.; T. 2. – Lwów, 1911. – 402 s.

В статье рассматривается рецепция эпитафий – леонинских стихов в украинских барочных трактатах словесности. Устанавливаются возможные пути рецепции: западноевропейские поэтики и риторики, антологии, иногда хронологически более ранние украинские трактаты, пребывание украинских ученых в Риме и т.д. Средневековые тексты – один из источников древней украинской эпитафии.

Ключевые слова: поэтики, леонинский стих, средние века, эпитафии, похоронная поэзия.

The article deals with the reception of the epitaphs in Leonine verse in Ukrainian baroque literary treatises. Possible sources are established: Western poetics and rhetorics, anthologies, sometimes chronologically earlier Ukrainian treatises, the stay of Ukrainian scientists in Rome etc. Medieval texts are one of the sources of ancient Ukrainian epitaph.

Keywords: Poetics, Leonine verse, Middle Ages, epitaphs, funerary poetry.

